

Розділ 1. Конспірологія, конспірацизм, змовознавство та інші труднощі

Будь-яке дослідження починається з визначення того, що науковці вважають за доцільне розкласти на компоненти, розглянути під мікроскопом, виміряти й зважити, потім зібрати до купи, вписати в наявні теорії, або, якщо дуже пощастить, сформулювати нові й цікаві (для них, але, на жаль, не завжди для широкого загалу) чи навіть проривні теорії. Звісно, для гуманітарних і соціальних дисциплін маємо справу з особливими мікро- і макроскопами, без розуміння механіки яких не пояснити, як на науковому рівні досліджувати теорії змови, їхніх adeptів і все, що вони роблять, коли вважають, що викривають змови й борються з потаємними злими силами, що прагнуть накапостити всьому роду людському. Методологію суспільствознавчих дисциплін пояснювати та обґрунтовувати нелегко (це ж не подвійні сліпі медичні експерименти!), але в цій книжці я маю насправду унікальну можливість зробити це методом доведення від супротивного, порівнявши їх з методологією конспірологів. Однак перед розглядом цього напрочуд цікавого феномена, за логікою будь-якої наукової роботи, варто визначитися

з термінами. Мовою науки ми маємо концептуалізувати, а далі операціоналізувати поняття, тобто визначити, що ми хочемо дослідити, щоб потім було зрозуміло, як ми це міряємо, зважуємо, оцінюємо, з якими показниками зіставляємо і взагалі досліджуємо зусібч.

Почнімо із самої *конспірології*, оскільки цей термін оманливий з кількох причин. *По-перше*, він містить компонент «-логія», що натякає на наукову дисципліну, покликану за аналогією, скажімо, із соціологією чи філологією досліджувати свій предмет — змови. Разом із тим люди, яких ми називаємо конспірологами, займаються чим завгодно, але точно не застосуванням наукової методології у своїх штудіях. Слід визнати, що конспірологи мають власну розвинену методологію інтерпретацій, пошуків зв'язків між причинами та наслідками, які в межах їхньої конспірацистської логіки (про яку буде далі) цілком узгоджено підтверджують їхні припущення. Важко уявити щось настільки ж віддалене від принципів науковості, як методологія конспірологів. Водночас так само важко знайти приклади антинаукової методології, яка так наполегливо і неймовірно успішно маскується під наукову — насамперед завдяки популярності теорій змови та невтомній роботі конспірологів із поширення своїх ідей. Дозволю собі сміливу заяву: якби така сама кількість людей і з такою самою наполегливістю та рішучістю займалася справжньою науковою роботою, людство вже давно б колонізувало Марс, перемогло б усі хвороби, і навіть важко собі уявити, якого порядку питання і проблеми благополучна людська спільнота вирішувала б у межах суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін.

По-друге, що логічно випливає з першої перестороги, називаючи конспірологами тих, хто відчайдушно протестує проти експериментів фізиків у ЦЕРНі, воює зі світовим урядом чи масонською змовою, намагається довести пласкість Землі, ми символічно підвищуємо їхній статус. Соціолог досліджує суспільство і є поважним науковцем, філологиня вивчає мову і відтак заслужено претендує на відповідний науковий статус. Тож видається, що конспірологиня зайнята теж ніби поважною дослідницькою роботою, пропагуючи нищення веж 5G на основі своїх бурхливих уявлень про те, що ці сатанинські конструкції транслюють хвороби, щоб приректи безневинні народні маси на страшенні муки. Мушу визнати, коли мені потрапляє конспірологічна публікація чи фільм, знятий адептами якоїсь теорії змови, я з деякою повагою ставлюся до докладених зусиль, водночас мені сумно через те, що такі старання не скерували у більш конструктивне русло. Це можна сприймати як творчість, що потребує часу й натхнення, але навіть на символічному рівні позначати її як щось подібне до наукової роботи буде помилкою.

З цього маємо і *третю причину* оманливості терміна «конспірологія»: як відмежувати тих, хто пише розгорнуті тексти про рептилоїдів у світовому уряді чи знімає (псевдо)документальні фільми про хіміотраси, від науковців, які досліджують доробок, погляди і діяльність перших? Мабуть, *конспірологологи*? Або можу запропонувати мовний мікс — «коспірологознавці». З урахуванням принципу Оккама (тобто *принципу ощадливості*, згідно з яким не треба робити більше припущень, ніж мінімально потрібно,

і не варто плодити зайві сутності), вийдемо на *змовознавців*, і хоча цей термін не ідеальний, я інколи користуватимуся саме цим питомо українським словом на позначення тих, хто досліджує конспірологів, їхню методологію та творчий доробок.

Нарешті остання, *четверта омана*, криється в тому, що сам термін *конспірологія* практично невідомий англосовітовому світу та є продуктом скоріш нашої культури, ніж, якщо узагальнювати, їхньої. Той, кого ми б назвали *конспіролог*, англійською радше назвуть *conspiracy theorist*. У німецькомовному просторі цьому терміну є повний відповідник, і, як це полюбують німці, усе в одному слові — *Verschwörungstheoretiker*, де *Verschwörung* — змова, а компонент після нього — *Theoretiker*, я переконаний, шановні читачі з легкістю дешифрують самі. Німецька мова однозначно виправдовує наші очікування, бо має ще й чудовий термін на позначення дослідження теорій змови — *Verschwörungstheorienforschung*¹³. Французька мова в цьому контексті теж виправдовує наші сподівання: на позначення теорій змови вона має *théorie du complot*¹⁴, а наших *конспірологів* називатиме елегантно — *complotistes*. Мені справді важко на цьому зупинитися, не згадавши про те, що «конспіролог» італійською буде *complotista* і так далі пройтися ще десятком мов, але це не додасть нічого суттєво до змістовного розуміння термінологічного апарату досліджень теорій змови і конспірологів (але було би красиво), тож від розгляду проблем із терміном «конспірологія» варто перейти до інших, споріднених і важливих понять.

Першим з них є *конспірацизм*, який американська історикиня Кетрін Олмстед лаконічно визначила так:

«тенденція бачити змови скрізь»¹⁵. Розгорнуто цей феномен можна визначити як світогляд, крізь який історія людства і навіть Всесвіту розглядається як складна мережа взаємопов'язаних у надзвичайно заплутаний спосіб таємних змов. Щодо останнього варто зробити важливе зауваження. Коли читаєш англомовну літературу і натрапляєш на формулювання *secret conspiracy*, тобто «таємна змова», мимоволі виникає резонне питання: а які ж тоді змови не таємні, а такі собі публічні, привселюдні, може, навіть медійні? Звісно, у політиці ми можемо сказати про те, що партія X не любить партію Y, вони сповідують різні ідеології, борються за протилежні бачення кращого майбутнього чи чогось ще, тому відкрито ворогують і критикують одна одну, можливо, навіть «змовляються» з іншими партіями проти своїх опонентів. Однак це не тягне на антипод до «таємної змови». Насправді відповідь простіша: багато англомовних авторів можуть використовувати словосполучення «таємна змова» для того, щоб відрізнити їх від реальних змов¹⁶. Ніхто не буде заперечувати, що вбивці Юлія Цезаря були заколотниками, і вони справді змовилися вбити Цезаря. Історія знає приклади неуспішних змов (у тому розумінні, що плани скинути монарха чи, приміром, убити Гітлера, не мали успіху). Очевидна відмінність «таємних змов» від змов справжніх полягає в тому, що їхніми учасниками були цілком реальні живі люди, не прибульці чи їхні «гібриди» з людською расою. Ще однією відмінністю є чітка ціль: убити людину як вид злочинної діяльності — це конкретніше завдання, ніж контроль над свідомістю мас завдяки вакцинаційному чипуванню. Німецький дослідник конспірології Міхаель

Буттер пише: «Теорії змови майже завжди уявляють набагато амбітніші та ширші змови, які неможливо втілити в життя, а справжні змови обмежені у своїх цілях та за охопленням»¹⁷. Утім в основі конспірацизму як світогляду лежить *conspiracy* — змова, яку її адепти і теоретики вбачають усюди, і немає значення, чи йдеться про спроби викриття справжньої змови, чи про вигадані страхи перед незвіданими, але однозначно дуже злісними істотами, які прагнуть зашкодити людству.

Отже, якщо конспірологія — це те, чим займаються конспірологи (англ. *conspiracy theorists*), а під конспірацизмом маємо на увазі погляд крізь призму уявних змов, ми неминуче виходимо на визначення теорії змови. Почнімо з очевидного і вкрай потрібного запитання: що ж таке теорія? Припустімо, що однією з найвідоміших за назвою буде теорія відносності Ейнштейна. Я навмисно уточнюю, що вона відома лише за назвою, бо, якщо спитати в пересічного громадянина на вулиці, в чому ж її суть, у відповідь цілком очікувано можна почути старий одеський анекдот, в якому один місцевий мудрець пояснює іншому, що все відносно: чотири волосини на голові в його дружини Сарочки — це замало, а ті ж чотири волосини в його тарілці супу — це забагато, тому все відносно. Утім для нас зараз неважливо, чи криється за знанням назви теорії відносності справжнє знання про цю теорію. На цьому прикладі ми бачимо, що теорія — це пояснення якогось явища чи сукупності явищ (як оті волосини на голові чи в супі або чим там займався Альберт). Етимологія слова «теорія» вказує на розгляд чогось: група високочолого народу тривалий час щось

розглядала-розглядала, нарозглядалася і дійшла висновку, що, найімовірніше, *A* спричинює *B*, бо робить те-то, що має наслідком се-то, і саме тому в залишку одержуємо *B*. До того ж може статися так, що оця група розумах спростує такі самі розглядання іншої групи мудрагеликів, які до цього вважали, що *B* спричинює не *A*, а якась *C*. Ще одна група *мудрунів* може вирішити, що довіряти не можна ані першій когорті теорієтворців, ані другій тусовці *плодунів* теорій, і взятися за *перевірку* їхніх *A-B*- і *A-C*-конструкцій. Виключно з тих міркувань, щоб ви не викинули книжку після прочитання цього абзацу з невдоволеним бурмотінням: «як усе заплутано», припустімо, що оця третя група все ж розсудить, хто каже правду, а хто помиляється. Але як вони це зроблять? Для цього їм доведеться заарештувати невідомі нам *A*, *B*, *C*, запхати їх у пробірки, пошматувати на препарати і розкласти на скельця під мікроскопами, або ще в якийсь спосіб улаштувати їм пристрасні допити зі струмом, ультразвуком, блекджеком і... якимсь випромінюванням. Тільки після цих ексекцій, належним чином задокументованих, можна буде оголосити, що саме спричинює *B* і чия теорія *витримала перевірку*. Усі дії над *A*, *B*, *C* мають бути належним чином зафіксовані та пояснені, бо раптом ще якась група небайдужих громадян захоче так само порозважатися з *A*, *B*, *C*, щоб у своїх лабораторіях установити, чий саме шлях веде до правди? Скажу вам більше: ота третя група небайдужих може навіть не звернути уваги на твердження перевірятьників, якщо ті накарлякають про це допис у соцмережах, а от якщо це буде виступ на якійсь поважній міжнародній конференції, а ще краще публікація

у рецензованому міжнародному журналі, де рецензентами були такі самі мудрі і прискіпливі люди, тоді є сенс послухати, хто ж там мав рацію в питаннях зв'язків між *A*, *B* і *C*. Воістину кажу вам: саме так функціонує машинерія науки, бережи її Боже. Так-от, з теоріями змови все не так. Гіпотетично можна уявити, що одна група змовознавців спростувала теорію іншого змовознавчого угруповання і довела, що світом правлять не масони, а рептилоїди, і навіть можна нафантазувати, що результати їхніх ґрунтовних штудій перед публікацією в поважному конспірологічному виданні (не можу стриматися, щоб не додати вузькопрофільний жартик: «який ще й індексується у Scopus, Web of Science і входить до фахових видань категорії *A*») перевіряла третя група змовознавців. На практиці конспірологи не конкурують між собою, а з дивовижною легкістю інкорпорують свої теорії. Приклад цього я спершу почув від приятеля, а потім від водія таксі: мовляв, масони, євреї та рептилоїди — то ті самі істоти, бо вони поєднані в ложі, а кров у справжніх представників цієї зловісної групи зеленого кольору. Його впевненість у цьому була така незламна, що він додав: «а ви перевірте: вколить чи зробить надріз комусь із них, самі побачите!». Ось такі емпірики-конспірологи можуть у вільний час задля власного задоволення таксувати і відкривати пасажирам очі на страшні таємниці.

Інколи для опису теорій, які пропонують конспірологи, використовують не просто термін «теорії змови», а говорять про *конспірологічні теорії*, щоб чіткіше відмежувати їх від теорій наукових або чемно вказати на те, що якась припущення — суцільна маячня.

У цьому терміні криється і практична цінність: акцент у назві зміщується від *теорії* як продукту творчої діяльності до *конспірологів*, які такою діяльністю займаються. Ще один корисний аспект цього словосполучення в тому, що воно парадоксальним чином знімає з вигадок конспірологів тягар поважного титулу «змова» чи принаймні дозволяє їх диференціювати: в одних випадках ідеться про надскладні схеми з планетою Нібіру, боротьбою позаземних рис і міграцій різних атлантид, а в інших про те, що, умовно, Леді Ю нишком із кимось вкрала газ, а Люся Я. вивела на чисту воду наколювачів апельсинів. І там змови, і там змови, однак як кажуть в одному мудромому, хоч і вкрай непристойному анекдоті: «але є нюанс».

Найпростіше визначення *теорій змови* таке: це хибне уявлення про змову, тобто теорія, про те, чого не існує. Словами персонажа з п'єси «Павлік Морозов» Леся Подерв'янського можна сказати, що науковці, які пристають на таке визначення, діють за логікою: «вони шукають те, чого нема, щоб довести, що його не існує». Серед науковців, які дивляться на теорії змови саме під цим кутом, особливо перепрошую Касса Санстейна й Адріана Верм'юла, які у статті 2009 р. «Теорії змови: причини і ліки проти них» починають із того, що звужують предмет розгляду «до теорій змови, які є хибними, шкідливими та невинуватими (в епістемологічному сенсі), а також з обговорення різного розуміння природи таких теорій змови та різних версій видів помилок, зроблених тими, хто їх дотримується»¹⁸. Таке визначення імпліцитно передбачає поділ теорій змови на різні види залежно не лише від їхньої шкідливості чи хибності,

а й «виправданості». Ця стаття цікава тим, що її автори розглядають саме теорії, породжені недостатньою поінформованістю населення, приміром, про дії уряду. Тепер без жартів: відсутність інформації чи її приховування вочевидь може стимулювати занепокоєння та, відповідно, вигадкування альтернативних причин до явищ, які бентежать населення, і в цьому зі Санстейном і Верм'юлом важко не погодитися. Помилковість таких теорій має іншу природу, ніж, приміром, віра у пласку чи порожню зсередини Землю, населену загадковими істотами, бо наукові дані для спростування таких уявлень вільно доступні.

Уже згадана Кетрін Олмстед у книжці під назвою «Справжні вороги. Теорії змови та американська демократія, від Першої світової війни до 11 вересня» пропонує стисле, цікаве і цитоване іншими змовознавцями (приміром, Робом Бразертоном) визначення теорій змови: «Теорія змови — це припущення про змову, яке може бути правдою, а може й ні; це ще не доведено»¹⁹. Я навмисно зберіг пунктуацію оригіналу, в якому остання частина визначення відокремлена крапкою з комою, бо в перекладі коректно було б поставити кому чи тире, однак у такому прочитанні ми робимо паузу і замислюємося над тим, що можливо все — в тому числі й доведення справжньої змови або спростування вигаданої. Про назву книжки авторка пише так: «Як сказав поет Делмор Шварц, навіть у параноїків є справжні вороги»²⁰, однак у книжці словосполучення «справжній ворог» трапляється раз, а «справжні вороги», окрім наведеної цитати, ще двічі. Чудово, коли читачам залишається шанс ідентифікувати справжніх, а не уявних ворогів самотужки.

Цитуючи визначення теорії змови Олмстед, Роб Бразертон порушує цілком справедливе питання про те, що «на перший погляд, таке твердження може видатися пропозицією посперечатися ще й про те, що таке *доведеність*»²¹. Далі він каже, що не в цьому річ, і пропонує ідею про те, що теорії змови є недовідними, тобто такими, які довести неможливо. Він аргументує так: конспірологи вважають, що якась частина правди про подію, щодо якої вони висувають свої теорії, лишається прихованою в будь-якому разі. Тут можна обіграти огульну пропагандистську тезу, з якою ми, українці, добре знайомі завдяки навалі російської дезінформації: йдеться не лише про «не все так однозначно», а про те, що «всієї правди ми не знаємо». З позицій Бразертонна, можна доповнити — «і не дізнаємося». Ця «істина» в розумінні конспірологів подібна до лінії горизонту, що мірою наближення до неї віддаляється від спостерігача, бо «конспірологічна теорія вибудовується на *запитаннях, що не мають відповідей*»²². Перш ніж перейти до наступних концептів, важливих для розуміння феномену конспірології, спробуймо пройти невеличке **опитування**. Визначте ступінь згоди з цими твердженнями.

Поширення вірусів і небезпечних хвороб — результат цілеспрямованої діяльності таємних організацій чи груп людей.

- Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.
 Не знаю. Скоріше не погоджуюся.
 Повністю не погоджуюся.

Новітні прогресивні технології не впроваджують через те, що вони шкодять інтересам великих корпорацій, які заробляють на старих технологіях.

- Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.
 Не знаю. Скоріше не погоджуюся.
 Повністю не погоджуюся.

Групи науковців маніпулюють, фабрикують або приховують дані, щоб ввести в оману громадськість.

- Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.
 Не знаю. Скоріше не погоджуюся.
 Повністю не погоджуюся.

Технології, здатні контролювати розум, використовуються на людях без їхнього відома.

- Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.
 Не знаю. Скоріше не погоджуюся.
 Повністю не погоджуюся.

Багато важливої інформації свідомо приховується від громадськості.

- Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.
 Не знаю. Скоріше не погоджуюся.
 Повністю не погоджуюся.

Деякі визначні події були результатом цілеспрямованої діяльності невеликої групи, яка таємно маніпулює світовими подіями.

- Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.
 Не знаю. Скоріше не погоджуюся.
 Повністю не погоджуюся.

Деякі спостереження за НЛЮ і чутки про них навмисно плануються або інсценуються, щоб відвернути увагу громадськості від реальних випадків контакту з інопланетянами.

- Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.
 Не знаю. Скоріше не погоджуюся.
 Повністю не погоджуюся.

Експерименти з використанням нових ліків або технологій регулярно проводяться над населенням без його відома чи згоди.

- Повністю погоджуюся. Скоріше погоджуюся.
 Не знаю. Скоріше не погоджуюся.
 Повністю не погоджуюся.

Якщо ви переважно погоджувалися з такими твердженнями, вам можна діагностувати те, що науковці називають *generic conspiracist beliefs (GCB)*, а українською можна перекласти як *загальні конспірологічні вірування* чи *переконання*, хоча перше слово в назві англійською мовою, окрім загальності таких вірувань, натякає і на те, що вони здатні породжувати або генерувати інші вірування. Ці запитання я взяв з опитувальника, розробленого групою науковців для діагностування психологічної схильності вірити в теорії змови²³, одним з авторів якого був уже згаданий Р. Бразертон²⁴. Загальна ідея цього підходу полягає в тому, що, замість опитування людей на тему їхньої віри в якісь конкретні, локальні теорії змови, можна визначити, чи схильні вони вірити в якісь більш загальні теорії, тобто якщо людина в принципі вірить у те, що якісь організації без відома і згоди громадян

тестують на них ліки, то, найімовірніше, вона віритиме і в конкретні теорії змови, згідно з якими, приміром, фторована вода в кранах американців — це довготривалий експеримент над людьми, чи, приміром, вакцинація від COVID-19 — усесвітній конспірологічний експеримент над людьми. *Конспірологічні вірування* чи *переконання* дехто з науковців визначає як щось надмірне в тому розумінні, що до нього вдаються люди попри те, що звичайне пояснення подій чи явищ цілком зрозуміле і не потребує додаткових мудрувань²⁵. Їх можна розуміти як складову, що формує конспірологічний світогляд і яку можемо спостерігати не лише у випадку відданої віри в теорії змови, а в надмірному скептицизмі щодо органів влади, міжнародних організацій, навіть лікарів та інтелігенції.

Якщо розглядати теорії змови за компонентами, то ключові серед них такі: 1) наявність таємного і зловісного плану; 2) утаємничена група, що заради своїх інтересів працює над утіленням зловісного плану в життя; 3) припущення, що ніяких випадковостей не буває, що все у світі здійснюється з якихось мотивів чи в чітьох інтересах; 4) припущення, що все у світі пов'язано між собою, в тому числі й через складні причиново-наслідкові зв'язки, що їх не видно на перший погляд чи неозброєним оком і які, на думку конспірологів, слід знайти та викрити²⁶. До цього можна додати ще й наявність жертв змови та прагнення таємничої групи чи окремого зловмисника до якомога більшої влади і впливу. Зловісна група чи навіть окремий зловмисник може називатися, але що розмитіша загроза, яку він становить, то страшніший змовник. До цього слід додати, що за масштабністю чи

за ступенем шкідливості зловмисного задуму теорії змови можуть суттєво одна від одної відрізнятися, але більше про це буде в розділі про типології теорій змови.

У 2014 р. вийшов американський незалежний фільм у стилі документалістики режисерів Кіпа Андерсена та Майкла Поллана під назвою «Cowspiracy: The Sustainability Secret». Як видно з першого слова назви, автори обіграли ключове для нас поняття *conspiracy*, додавши до нього корову — *cow*, а літера *s*, що залишилася від *conspiracy*, їх іще й примножує,

[дата звернення:
05.10.2022]

бо *cows* — це вже не одна корова, а корови в множині. Стаття на українській вікіпедії пропонує перекласти назву як «Велика рогата змова. Секрет сталості». У фільмі йдеться про те, що тваринництво має нищівні наслідки для довкілля, тому всім краще стати веганами. Я згадую про цей фільм не заради обговорення його основних ідей, а для ілюстрації того, що з позицій конспірацистської термінології учасниками змови — нехай великої та рогатої — можуть бути навіть безневинні корівки (хоча і не з власної волі).

Вправа 1. «Чиповані коти». Придумайте теорії змови з головними дійовими особами — тваринами. Уявіть, що існує потаємна котяча чи собача змова, потаємний план голубів захопити міста і поневолити людей. Можливо, котячі нявкання — це таємна мова, так ваші домашні улюбленці комунікують із потаємними силами. Підійдіть до цього завдання

з іншого боку: спробуйте вигадати змову, в якій за допомогою просунутих технологій і домашніх тварин можна реалізувати зловісні плани — перетворити їх на таємних агентів, які збирають про вас інформацію; або як можна експлуатувати тарганів чи інших комах, приміром, для збирання людського біоматеріалу. Про всяк випадок майте на увазі, що антивакцинаторський рух охоплює і тварин, щеплення яких вважають шкідливим і небезпечним. Справді, що може бути страшнішим за чипованого kota.

Вправа 2. Уявіть, якби хтось серйозно зайнявся науковою перевіркою найзаплутаніших конспірологічних теорій. Які людські, фінансові і часові ресурси були б для цього потрібні? Якщо вважаєте, що це можливо, подумайте, чи вдалося б вам переконати адептів цих теорій у тому, що вони помиляються? Подумайте також над неочікуваним висновком: а раптом усе не так, як здається?

Вправа 3. Якщо в опитуванні ви обрали варіант «не знаю», спробуйте пройти опитування ще раз.